

TANULMÁNY

DOBOSSY LÁSZLÓ

Illyés, a közvetítő

A közelmúlt években, évtizedben jó néhány olyan költőnkől kellett végső búcsút vennünk, akik nemcsak kiemelkedő életműveket alkottak, hanem művelődéstörténeti jelentőségű kultúraközvetítők is voltak. Mégis, különösmód, sőt érthetetlenül, az érdemeiket méltató cikkekben, tanulmányokban, emlékezésekben vajmi kevés szó esik e korántsem mellékes munkásságukról. Pedig ők maguk – Weöres Sándor, Vas István, Kálnoky László, Képes Géza, Nemes Nagy Ágnes, s valamennyiüknél ékeesebben e kihunyt plejád vezérlő csillaga: Illyés Gyula – ismételten vallottak meggyőzőn e hagyományhű tevékenységük fontosságáról. Illyés többször is okkal figyelmeztetett rá, hogy kis lélekszámú és szerény irodalmi múltú népek költői és írói – mintegy „elég-tételvevésből” – óriási szellemi erőfeszítéssel honosítják meg nyelvükön a világirodalom értékeit. „Szeretném hangsúlyozni – mutatott rá egy interjúban –: micsoda hódítás volt az, amit a magyar költők műveltek a világirodalom remekeinek átültetésével. Nincs tán még egy nép, amelynek ilyen magas fordításirodalma volna. Egy magyar a költészet területén műveltebb, mint egy angol vagy egy francia. Egy angol nem ismerheti meg úgy Dantét, mint egy magyar, mert nekünk Babits mutatta be, vagy egy francia nem ismerheti úgy Burnst, akit Szabó Lőrinc tolmácsolt magyarul legalább úgy, ahogy Burns Angliában szólal meg.” Másutt: a versfordításainak gyűjteménye elé írt, *Helyünk a világirodalomban* című s manifesztumnak is bízvást tekinthető előszóban, hasonló eréllyel tett hitet e szellemi közvetítő tevékenység mellett. Ugyanitt „magas rangú, eléggé mindmáig nem méltányolt műfajnak” nevezi a műfordítást, amely pedig – ahogy korábbi alkalmakkor fejtegette – „mindig két szellem kézfogása”, s ugyanakkor „tisztelegés” is egy másik nép, egy másik kultúra értékei előtt. Tudvalevőleg voltak és vannak helyzetek, amidőn e tisztelegésnek az irodalom keretein túlmutató jelentősége is lehet. Illyés nagyívű pályáján ilyen az 1942-ben kiadott ritka becsű antológia – *A francia irodalom kincsháza* –, amely az akkor többszörösen megalázott francia nemzet múltbeli szellemi javait kitűnő fordítások tükrében szemléltette „a Roland-énektől Proust Marcelig”. Erről a Babits sugallatára készült példaértékű olvasókönyvről később – az egyik legragyogóbb prózai írásában, *A vámos* címűben – akként vallott, hogy ez volt életének a legtöbb odaadással készített műve, háromesztendei szorgos munkájának gyümölcse.

A felsorolt néhány jelzés – gondolom – kellőképp érzékelteti, hogy újabb kori irodalmunk kétség nélkül legrangosabb szóművészeinek sokrétű életművében a szellemi értékközvetítés korántsem volt csak valamiféle melléktermék, ujjgyakorlat, netán kiegészítő kenyérkereset. Legkevesbé sem; szerinte és számára ez nemzeti irodalmunk egyik jeles hagyományának a korszerű folytatása. Saját fordításairól szólva, vallomásaiban és interjúiban, valamint a jelenleg folyamatosan megjelenő naplójegyzetekben is többször elmondta, hogy e fontos alkotómunkának – az értékátadás vágyán túl –

egyéni indítéka is volt: a fordításra kiszemelt mű mélyebb megértésének az igénye. „Hogy megértsek egy idegen verset, le kellett fordítanom” – vallotta. S példa gyanánt a neki oly kedves óprovanszál és ófrancia szövegeket említette, amelyeknek az immár irodalomtörténeti becsű átültetésébe azért fogott, hogy a maga számára is megfejtse titkaikat. S hasonlóképp: Victor Hugo mesterdarabjának, a *Bűnhődésnek* a fordítása ugyanilyen vallomásra készítette: „Most tárult ki előttem a vers hatalmassága; most ismertem meg igazán a költőt, akinek hol ösztönösségét, hol tudatosságát bámultam jobban.” A teljesebb megismerés vágya általában is érvényes: aki egy másik irodalom kiemelkedő alkotásainak a tolmácsolására vállalkozik, azért teszi, azért tegye, hogy e másik irodalmat, valamint a másik nemzetet is jobban megértse, hitelesebben megértse.

S van egy harmadik érv is. Eszerint ne csak azért fordítsunk, hogy különleges szellemi javakat megértsünk és közvetítsünk, hanem azért is, hogy ennek révén anyanyelvünket – elsődleges kifejezőeszközünket – csiszoljuk, gazdagítsuk, vagyis – ahogy Erdélyi János írta Vörösmartyról szólván – „a nemzetünket építsük”. Mennyire jellemző az az immár irodalomtörténeti anekdota, amelyet Illyés többszöri közléséből ismerhetünk. A *Puszták népe* megjelenté után – úgymond – Kosztolányi megkérdezte tőle, kitől tanult meg „olyan kitűnően” magyarul?; ő pedig, a reá általában is jellemző ravaszkas módon ezt válaszolta: Jules Renard-tól. Amire Kosztolányi átölelte: „bevallva: én is!”. Ez azt jelentette – teszi hozzá tanulságul, s egyben a főntebb előadott érv igazolásául is Illyés: – „világosan, színesen, egyszerűen, erőteljesen beszélni: ez a magyar stílus. Ami a francia is, a latin stílus is; ez a *stílus*”.

Tapasztalatom szerint ennél érzékletesebben aligha lehet szemléltetni a műfordításnak mint irodalmi alkotómunkának a hasznát; s ennél közvetlenebbül a dicséretét sem lehet kifejezni. Főképp persze olyan irodalom közegében, amely – mint a magyar – a saját értékei létrehozásában rengeteget köszönhet a fordítások közvetítette ösztönzéseknek. S ez voltaképp természetes is. Hiszen tudvalevő, hogy önálló nemzeti irodalmak nincsenek, s a múltban sem voltak. Akár utánzások, akár kölcsönzések, akár fordítások révén minden irodalom bőven merít részint a korábbi irodalmak alkotói-
nak: kultikusan tisztelt „régieknek” a műveiből, részint pedig a különféle okokból példáulértékűnek tekintett szomszédos irodalmak terméséből. A mi irodalmunk fejlődéstörténetében – miként a közép-európai népekében általánosan – a műfordításnak volt (és van) elsődleges jelentősége. Míg Nyugaton, a francia vagy az angol irodalom nagy alkotói témákat, esetleg helyzeteket ültettek át a maguk teremtetten művekbe, a mi irodalmaink jelesei – koronként változó eszményeket követve – fordításokban tették próbára a nemzeti nyelv kifejező lehetőségeit. Ennek érdekében hol a mondandó hiánytalan közlésére törekedtek, hol a versbe foglalt szómágia formailag is hű megközelítésére. Illyés – tudatos költőként – e két fő irányzat egyeztetésére tett általában sikeres kísérletet.

*

Versfordításainak legteljesebb gyűjteménye *Nyitott ajtó* címmel jelent meg (1963-ban). A kötet nagyobb, „európai” részében – érthetően – a francia költészet tolmácsolása van túlsúlyban. Utána, mennyiségileg, a modern oroszok művei következnek: Paszternak, Martinov, Zabolockij... Viszont feltűnik, s el is gondolkodtat az olasz költészet teljes hiánya; és a németé is, Walter von der Vogelweide kivételével. De méltán meglephet az is, hogy az európai romantika nagy költői közül még a francia

Lamartine, Vigny, Hugo is csupán egy-egy verssel vannak itt jelen; bízvást érdemelne külön vizsgálatot annak kiderítése, miért idegenkedett Illyés a romantikától? (Vagy esetleg nem is erről van szó?; akkor ugyan miről?) Ámde ily gazdag tartalmú, s terjedelmét tekintve is hatalmas – hatszázötven oldalas – versgyűjtemény kapcsán inkább illik azt nézni, amit kínál, s ahogy kínálja, mint azt, amit mellőz.

Főntebb már utaltam rá, hogy a versfordító Illyés egyik fő érdeme a francia középkor bő hagyatékának a fölfedeztetése. Az első – s mindjárt mily kiváló! – énekmondók: eposz- és „regény”-szerzők, aztán a sors és a szerelem egymásba fonódásának halhatatlan dalnokai, északon a trouvèrek, délen a trubadúrok, majd az ő hagyatékukat folytató kivételesen nagy költők: Rutebeuf, Deschamps, Charles d'Orléans... költőnk hajlékony versművészetének köszönhetően szólalnak meg éppoly érdesen és érzékletesen magyarul, ahogyan az eredetiben – mindmáig csodálattal – olvassuk őket. Hasonlóképp a reneszánsz kori úttörők közül a legnagyobbak, a legeredetibbek: Scève, Ronsard, Du Bellay... Ezt követően azonban – ahogy már említettem – a XIX. század végéig alig egy-két szemelvény színezi a képet. Viszont az ekkor, varázslatos bőségben kibontakozott költészet pompás termékeiből, valamint – főként – a századunk húszas éveitől egymást lázasan váltó irányzatok versművészeinek alkotásaiból túlaradó gazdagságban kapjuk a szebbnél szebb változatokat: Reverdy, Cocteau, Éluard... a legmagasabb szinten, s a leghitelesebben szólaltatják meg nyelvünkön a modern francia költészet értékeit. S mégis: e bonyolultabb – másképpen bonyolult – költői szövegek természetsszerűleg bonyolultabb – gyakran reménytelenül bonyolult – fordítási eljárásokat igényelnek, mint amelyek sikerrel voltak alkalmazhatók a középkori és a reneszánsz költők műveinek tolmácsolására. Az eredmény persze nemegyszer szükségképp olyan, mint színpompás festmény fekete-fehér másolata.

Illyés versfordítói művészetének sajátos jegyeit keresve, tüzetesen egybevettem néhány – jellegzetesnek tekinthető – francia mű tolmácsolását az eredetivel. Nagyjában-egészében azt állapíthattam meg, hogy a „szép hűtlenség” sokat vitatott ügyében költőnk a bölcsen egyeztető álláspont hívének mutatkozik: magyar verset alkot olyként, hogy az eredeti mű szerkezetét, ritmusát, lélegzését, versképletét s általában a prozódiai sajátosságokat is igyekszik átmenteni; főképp pedig – a lehetőséghez mérten – a költői mondandó szellemét. Francis Jammes „egyik nagy, de rövid versét, a *Szívtam a cseréppipám* kezdetűt legalább ötször lefordítottam, míg úgy nem éreztem, hogy eléggé primitív tudok lenni, eléggé megfelel hangom az ő hangjának”. S valóban: e nyelvünkön megszólaló francia versszöveg olyan (vagy legalább majdnem olyan), mintha először magyar költő magyarul írta volna meg. Persze, ez nem mindig sikerülhet oly hiánytalan teljességgel, mint a viszonylag egyszerű – kérészetten egyszerű – Jammes-vers esetében. Olykor bizony marad valami megnevezhetetlen verselem, esetleg csak a művet láthatatlanul körülölelő „aura”, amely a befogadó nyelv eszközeivel akkor is kifejezhetetlen, ha a legmesteribb versművészek tesznek rá körültekintő kísérletet.

Így – egyebek közt – az *Edgar Poe sírja* című nevezetes Mallarmé-sonett magyar szövegének kezdősora („Ahogy önmagára átváltja az öröklét”) már csak hangzása miatt sem egyenértékű az eredetivel („Tel qu'en Lui-même enfin l'éternité le change”). Kitérőleg hadd jegyezzem meg, hogy e hangzásbeli különbözőség feloldása látszik a versfordítás, meg általában mindennemű műfordítás egyik legfőbb, s alig-alig áthidalható akadályának. Két nyelv ugyanis akusztikailag sohasem azonos; következképp

a jelentés többé-kevésbé megegyezhet, a hangzás azonban csak kivételesen. Ezért valotta mélyértelműen Kosztolányi: „Fordítani nem lehet, csak újraköltöni”. Jól tudta ezt Illyés is; nemcsak a Jammes-vers fordításáról főntebb idézett észrevétel tanúsíthatja tájékozottságát, hanem – még inkább – a *Franciaországi változatok*ban tömören közölt megfigyelés is: „A francia és a magyar nyelvnek nincs egyetlen tökéletesen azonos hangja.” Így aztán az olyan talányos költő esetében, amilyen a többértelműséget tudatosan ápoló Mallarmé volt, a fordítónak vajmi nehéz akárcsak megközelítőleg érzékelteni a költői szövegnek a mágikus szavak burkával körülvevett, s így többszörösen át-
lényegített teljes jelentéskörét.

E sorok írója jelen lehetett, amikor Illyés arról próbálta meggyőzni (hiába) Weöres Sándort, hogy – az ő tapasztalatai szerint – Mallarmé költeményei lefordíthatatlanok; főleg a többlet miatt, amelyet csak sejtetni lehet, de más nyelv közegébe át-illeszteni alig. Csakhogy: nem ez-e a versfordítás egyik fő paradoxonja? A lehetetlent is meg kell kísérlni, hiszen az akárcsak megközelítőleg pontos fordítás, vagy épp csupán a költői gondolat pusztá tolmácsolása is több lehet a semminél. Meg azután: ismeretes, hogy a franciák hagyományosan csak ritmikus prózában fordítják a világirodalom remekeit; szerintük a versfordítás nem költői, hanem filológiai munka. Ilyenként végeztek még utánozhatatlan tökélyű versművészek: Baudelaire és Mallarmé is... S lám – ahogy Illyés több alkalommal fennen hangoztatta –, nem ezért vagyunk-e mi (magyarok és más közép-európai kis nemzetek) szellemileg gazdagabbak?: legalább megpróbáljuk a ritkán lehetségest! A már említett fontos tanulmányban, amelyet versfordítás-gyűjteménye előszavaként jelentetett meg, szintén fölvetette, s menten meg is válaszolta e lényegérintő kérdést: „Hol van – s mikor lesz – nagy nemzetnek olyan alázatos költő tehetsége, aki kötetekre menő átültetéssel akkora szolgálatot tesz népének is, a népek ügyének: a világirodalomnak is, mint nálunk Arany, Babits, Szabó?”

Az évülhetetlen érdemű Gara László, Illyés ifjúkori barátja, látványosan s a körülményekhez képest sikeresen vállalkozott arra, hogy jeles francia költőket meggyőzzön a magyar (és közép-európai) versfordítási gyakorlat hatékonyságáról, s rávegye őket, hogy az ebben a gyakorlatban igazolódott elveket érvényesítve működjenek közre a magyar költészet nagyszabású antológiájának megalkotásában, valamint – legalább nagyrészt – az általa szerkesztett két francia Illyés-kötetben is. Persze azért túlzás lenne azt állítani, hogy Gara – ezzel az alig kétségesen barátja biztatására kezdeményezett tetteivel – műfordítói iskolát teremtett Párizsban. De legalább fölhívta a figyelmet az irodalomközvetítés olyan lehetőségére, amely a franciák körében addig – okkal?, oktalantul? – mellőzött volt.

Illyés versfordítói eredményeit méltatva ismételten utaltam már a szellemi értékek meghonosításának óhajára: „a tanár, aki valaha szerettem volna lenni” minduntalan jelen van e szenvedélyes kultúraterjesztésben. A pedagógiai szándék késztetése talán még az eddig ismertettnél is fokozottabban érvényesül a távol-keleti népek gazdag, s a mienktől merőben különböző költészetének a tolmácsolási kísérletében. Tudvalevő, hogy Illyés másfél száznál több kínai és félszáznyi japán verset is lefordított (ezek töltik ki a *Nyitott ajtó* kisebb részét).

Nincs semmi illetékességem e rokonszenves teljesítmény értékelésére. Az igen gondos kísérő tanulmány azonban nem hagy kétséget a szándék felől: a magyar versolvasókat valamiképp – ahogy lehet – beavatni a távol-keleti költészet sajátos világába, megismertetni és megkedveltetni velünk két nagy kultúra sugárzó kincseit. E bonyolult feladaton töprengve költőnk okkal teszi föl a kérdések kérdését: „Értheti-e a kínai

verset más, mint a kínai?" Igaz, vigasztalásul meg némiképp talán biztatásul is azonomód hozzáteszi: „De hát érthetjük-e igaz lényegükben az európai nagy költőket is? Ahány költő, annyi világ. S abból annyi tárul föl, amennyire képesek vagyunk behatolni.” Következésképp újra meg újra vállalkozni kell; még akkor is, ha e vállalkozás – miként a távol-keleti költészet közvetítése esetében – eleve a lehetetlennek a megkísérlése. Hiszen teljes értékű átültetés helyett csupán a költői gondolat hozzátétőleges átültetéséről lehet szó. „Aki kínai vers tolmácsolására vállalkozik – vallja Illyés –, arra kényszerül, hogy a réven elvesztett valamiképp a vámon pótolja: anyanyelve költői erejét hívja segítségül, nem külső cifrázásra persze, hanem a vers lényegének kibontására.” Amit itt Illyés a kínai költészet magyar közvetítése ürügyén kimond, általában is érvényes a versművészeti alkotások idegen nyelvű megszólaltatására. „A vers lényegének kibontása” sikerülhet-e hiánytalanul? Az ő versfordításait teljességükben értékelve, s a keletkezési körülményeket is mérlegelve megállapítható, hogy a leghitelesebb és a legsikeresebb magyar közvetítési vállalkozások közé tartoznak. Méltán folytatják Arany János, Babits Mihály, Szabó Lőrinc kezdeményeit.

*

Még mindig a versfordítások közelében maradván, ám némileg más nézőszögbe helyezkedve, ne hagyjuk említés nélkül azt a törekvést sem, hogy – néhány nemzedéktársához hasonlóan – Illyés is a tőle telhető minden módon igyekezett a magyar irodalomértőkkel megismertetni és megkedveltetni a szomszéd népek költészetét. Evégből nemegyszer vállalta olyan költők tolmácsolását, akik pedig nyilvánvalóan az ő szintje alatt alkottak. Ha igaz a tétel, amelyet Illyés is idéz: „Senki sem fordíthat a saját költői rangján felül” – akkor okkal kérdezhető: nem megtévesztő-e, ha valaki, merő jószolgálati buzgalomból, a saját költői rangján *alul* fordít, s ezzel a valóságos értékrendet illetően önkéntelenül is hamis képzeteket sugallhat. Így például Illyés átköltésében jelent meg Ján Poničan szlovák poéta válogatott verseinek gyűjteménye; a fordító itt – a vélt jó ügy érdekében – a saját rangjával és tekintélyével fémjelzte a bemutatott, ám a maga nemzeti irodalmában sem elsődleges értéknek minősülő költői művet.

Mi késztette erre? Nem kétségesen nemzedékének az a közvetítési szándéka, hogy – amiként írta – „vigyázó szemüket immár nem Párizsra, hanem Pozsonyra, Bukarestre, Belgrádra vetették”, persze azzal a (sajnos) soha nem teljesülő reménnyel, hogy „testvéri kezek fogadják majd a kinyújtott kezüket”. Ám e baráti jobb sorozatos elutasítása, vagyis a csalódások szüntelen ismétlődése – amelyről e sorok írója a példák garmadáját idézhetné – nem szeghette vállalkozó kedvüket annyira, hogy időről időre ne próbálkozzanak mégis az igaznak érzett értékek közvetítésére. Ez pedig – Illyés gyakran hangoztatott tétele szerint – nemcsak a lefordított művek, hanem a bennük és általuk megszólaló másik kultúra, másik nemzet teljesebb megismertetését is jelentette.

E távlatból nézve érezzük szerfölkött tanulságosnak, néha már tragikusnak is azt a levélváltást, amely a szomszédainkkal való szótértés nehézségeiről, illetve az alkalmanként mégiscsak biztató próbálkozásokról 1966-ban folyt Sziklay László és Illyés Gyula közt, s amely a megjelenésekor (1978) betiltott, s szégyenszemre csak tíz évvel később árusított *Szellem és erőszak* című esszékötetben olvasható.

(Kiegészítőleg hadd tegyem szóvá, hogy olyan folyóirat részére írom e dolgozatot, amely szinte minden számában tartalmaz összeállítást közöl valamelyik szomszédunk irodalmából és szellemi életéről. S bizony, tudtommal, mindmáig csak jámbor

óhaj, hogy bár láthatnánk olyan rangos román, szlovák, ukrán, szerb... folyóiratokat, amelyek hasonló rendszerességgel s hasonló bőségben közölnének színvonalas tájékoztatókat a mai magyar irodalomból és a magyar szellemi életéről.)

*

A szolgálat kívánalma, amelyről a versfordítások kapcsán ismételten szoltam, át-hatja Illyés drámafordításait is. S e téren ugyanúgy vagy még inkább érvényesül az a szintén többször idézett elv is, hogy az átültetési munka hozzáegítheti a fordítót a példaértékű nagy alkotások, valamint – ez esetben – egy hatékony közösségi műfaj belső világának és szabályrendszerének a mélyebb megismeréséhez, megértéséhez. S e legmélyebb titkokat nyilván olyan szerzők műveinek fordítása során lehet leginkább elsajátítani, amelyenek például a *Dandin György* vagy a *Don Juan* Molière-je (akiről érteően szép tanulmányt is írt), vagy a *Figaro házasságának* Beaumarchais-ja, vagy akár a *Volpone* Ben Jonsonja és Jules Romains-je... Illyés nyelvi leleményei sehol nem pompáznak gazdagabb változatokban, mint e drámafordításokban, amelyekhez méltán sorakozik Lorca *Vérmásának* magyar szövege is. Mit tanult például Molière-től, e példamutató klaszszikusától? A legfontosabbat: azt az elvet, hogy „a jó színmű hatása olyan, mint az orvosságé: ereje igazán csak másnap, harmadnap jelentkezik, s évekig, életünk végéig tart, bár ha azonközben, amikor magunkba fogadtuk, tán arcizmunk sem rándult, sőt kellemetlenséget, kesernyés ízt éreztünk”.

E több szempontból is rendkívül jelentős drámairodalmi közvetítő tevékenység egyik – nem is akármilyen – szakaszát magam is közlelről szemlélhettem. Történt ugyanis, hogy amikor Illyés 1946 őszén Párizsban tartózkodott, megkért, hogy délelőttönként a Magyar Intézet könyvtárában dolgozhasson. Valamelyik – már nem tudom, melyik – Molière-mű fordítását készítette, mint mondta, határidős kötelezettséggel. Minden reggel pontosan kilenc órakor (kapunyitáskor) érkezett, elhelyezkedett egy nagy asztalnál, és szótárakkal meg egyéb segédeszközökkel körülbástyázva, senkitől sem zavartatva, délig dolgozott megállás nélkül. Ebéd után pedig a *Franciaországi változatok* című, nézetem szerint alapvető fontosságú, mert nemcsak a címben jelzett történelmi változásokat rögzítő, hanem a saját maga gondoljaival is megismertető könyvének az anyagát: a feldolgozandó adatokat, benyomásokat, észleleteket gyűjtötte... E két tevékenység egymástól független, ám valahol mégis egymást kiegészítő termékei lát-tán – akár fenntartás nélkül kedveljük Illyés többszólamú életművét, akár vitatjuk érteiket – fejet kell hajtánunk e szellemi alkotóerő szüntelen működése előtt.

Huszedik századi klasszikusunk – idestova fél évszázad távolából – úgy jelenik meg emlékezetemben, mint egy bőven termő egészséges fa, amelynek minden akkori gyümölcse az érettség tökélyét mutatja: a Molière-fordítás éppúgy, mint a vele egyide-jűleg keletkezett versek és a fölfedezésértékű prózai mű, amely – a maga módján – szinte példásan szolgálja a kultúráközvetítés ügyét. Csakúgy, mint a tematikailag hoz-zákapcsolódó módfelett hangulatos beszámoló egy dél-franciaországi falu életéről és társadalmi viszonyairól (1947), valamint más élményközlések és útirajzok is, amelyek az életműsorozat részére egybegyűjtve már a *Szíves kalauz* kötetcímmel is eleve jelzik a közvetítő szándékot.

Regényfordításairól, jöllehet, ezek száma viszonylag nem jelentős, s egy kivételt nem számítva jobbára kiadói megrendelés termékeinek tekinthetők, természetszerűleg szintén illenek szót ejteni, amidőn Illyés kultúráközvetítő munkásságát értékeljük. Most mégis azért nem foglalkozom tüzetesen e regényfordítási tevékenységgel, mivel

ennek legjelentősebb része: három Giono-regény átültetése szorosan kapcsolódik a harmincas évek második felében mondvacsináltan kibontakoztatott sajátos magyarországi fejleményhez: a „népiesek” és „urbánusok” máig húzódó áldatlan viszályához. Márpedig ennek értékelése s benne Illyés szerepének taglalása, valamint – ezen belül – a dél-franciaországi paraszti mítoszvilágot földéző Giono-regények vélt vagy valódi hatásának tisztázása kívül esik a jelen cikk tárgyául szolgáló vizsgáolás keretein.

Érintőlegesen annyit mégis hadd jegyezsek meg, hogy újabb kori szellemi életünk bosszantó visszasságát mi sem jellemzi félelmetesebb pontossággal, mint hogy a hiszékeny irodalmi közvélemény félretájékoztatói, e hivatásos bajkeverők, épp a leg-európaibb, a nemzetközileg leginkább elismert költőnkre osztották ki – risum teneatis, amici? – a „népi” s így, némi csúsztatással eleve maradinak bélyegzett irányzat vezéregyéniségének gyanús szerepét, párban a legműveltebb és legtájékozottabb esszé-írókkal, Németh Lászlóval! „A magyar népi irodalom körül azért annyi a félreértés, mert tele van félreértésültséggel” – panaszkolta Illyés túlon túl tapintatosan, s reá kevésbé jellemző visszafogottsággal. S másutt is – a mindenkori félreértettekhez hasonlóan – az irodalomtörténettől remélve e csüggesztő „magyar betegség” jelenkori tüneteinek földerítését: „Ki tudja vajon valaha ásní az irodalomtörténet e dumdum golyóknak és lövedékeknek mindazt a válfaját, amely a kehely és a bocskor ez újkori hadát az ingoványba szorítással akarta meghátráltatni?” Tudjuk, mert átéltük, sőt máig szenvedünk miatta, mennyi temérdek kárt okoz irodalmunknak, egész szellemi életünknek e mondvacsinált hadakozás. Hisz ilyesmí vagy ehhez hasonló viszály – tudtommal – sehol másutt nincs, legalábbis nem ily kiélezetten, s az egész nemzeti műveltséget, sőt a közgondolkodást is miazmásan fertőzve...

*

Talán ezért is kívánatos, hogy – bár röviden – szót ejtsünk a töprengéseim középpontjába helyezett szellemi értékközvetítés ellenkező irányú mozgásáról, vagyis – esetünkben – az Illyés-életmű világirodalmi sugárzásáról. Vitathatatlan ugyanis, hogy ő volt az a huszadik századi szerzőnk – századunk magyar tanúja, s egyben (ami nem közömbös) kiváló irodalmi stratégia is –, akinek költészeti és szépprózai alkotásaiból a legtöbb fordítás jelent meg, akinek életművéről monográfiák készültek (az itthoniakat is megelőzőn), akinek helyét és szerepét a magyar irodalmi fejlődésben doktori disszertáció vizsgálta a párizsi egyetemen, akit 1965-ben Nemzetközi Költészeti Nagydíjjal, 1970-ben pedig Herder-díjjal (véletlen-e, hogy épp Herder-díjjal?) tüntettek ki...

De: akadt-e filológusunk, aki adatszerűen megvizsgálta volna, hogy a felsoroltak ellenére jelen van-e, s ha igen, miként van jelen Illyés életműve a világirodalomban? Milyen értékük van a fordításoknak? Készült-e sorról sorra, mondatról mondatra haladó elemzés arról, hogy a nemegyszer bizony csak hevenyészett átültetés vagy átköltés során mi az, ami üzenetként esetleg mégis megmaradt a magyar művek sajátlagos értékeiből? Segítettek-e áttörni a „falat”, amely – Illyés szerint – elzárja értékeinket a világtól, s amelynek gyászos szerepéről 1946-ban érzékletesen írta: „Az álcázatlan valóság, amellyel számot kell vetnünk, az, hogy az irodalmi nagyvilág szemében mindmáig úgy ülünk itt Európa közepén, mintha soha egy kukkot sem ejtettünk volna.” Észlelésem szerint e kiábrándító látélet időpontja (1946) óta alaposan átrétegződött a világirodalmi értékrend. Méghozzá olyan erővonalak mentén, amelyek épp az Illyés-típusú alkotóknak biztosítanak tág teret az érvényesülésre. Alig kétségesen ő maga is teljes mértékben tudatában volt e lényegérintő változásnak, s valamiféle pedagógiai készte-

tésből – vagy ahogy maga írta: „némi pedagógiai ösztön sugalmára” – ezért szorgalmazta ismételten, s egyre nyomatékosabban a világirodalom és a nemzeti irodalom új viszonyának tudatosítását. Például: „A világirodalomban sosem az kapott helyet, aki a világirodalmi helyre pályázott. Hanem az, aki a maga helyén végezte el a saját ideje által ráért munkát úgy, mintha a világirodalom nevében csinálná.” Vagy másutt: „Meggyőződésem, hogy a magyar írónak ahhoz, hogy világirodalmi rangot kapjon, az útja változatlanul az, hogy világirodalmi szinten az itt levő, és főképpen a csakis itt levő problémákat, az itt kialakult egyéni és közösségi lehetőségeket ábrázolja.” Végül, a saját világirodalmi helyét és rangját is igazolón, éles megfogalmazásban tárja elénk a helyi és az egyetemes viszonyos kapcsolatát: „Szerintem nem provinciális az az író, aki a maga provinciájának a kérdéseit merészen fölfele; sőt éppenséggel az lesz világirodalmi szerző, aki ilyen helyi lelkületet, »provinciális« anyagot világirodalmi rangon tud ábrázolni.”

S valóban: az általam ismert monografikus összefoglalások a modern európai szellemi áramlatokról – gyakran egyedüli magyar szerzőként – őt mutatják be hazai világunk sajátosságainak művészi kifejezőjeként. Ennek lett következménye az is, hogy az irodalmunk értékeit elfogadtatni szándékozó kiadók tőle, a „beérkezettől” kértek és kaptak ajánló tanulmányt Adyról, Babitsról, Németh Lászlóról... (ez utóbbiról az *Izony* elmélyült értelmezésével).

Mindent egybevetve, a megváltozott világirodalmi értékrendben Illyés életműve – a különbözőségeket is mérlegelve – nagyjában-egészében ugyanazt a legkevésbé sem lebecsülhető szerepet tölti be az irodalomban, amelyet Bartók, Kodály, Lajtha alkotásai a zenében. Persze azért továbbra is kérdéses marad, hogy e gazdagon árnyalt életmű közvetít-e egyéb különleges értékeket is nemzeti irodalmunkból?; például, tünetértékűen, a több nyelvre lefordított *Petőfi*-könyv révén. Meg aztán: van-e, lehet-e maradandó értékük és mélyebb hatásuk az olyan, egyébként gondosan összeállított versgyűjteményeknek, amilyen a franciául ötvenöt költeményt bemutató *Hommage à Gyula Illyés* (1963), angolul pedig az *A tribute to Gyula Illyés* címmel harmincnégy művet tartalmazó szép gyűjtemény (1968)? Hiszen, sajnos, itt is, ott is peremhelyzetű kiadók gondozták e vonzó külsejű köteteket. Pedig főképp a francia antológia igencsak jelentősnek látszik; elsősorban a közreműködő költők magas irodalmi rangja okán. A Gara László nyelvi segítségével készült fordításokat élvonalbeli versművészek jegyzik: Follain, Frénaud, Guillevic, Rousselot... Kiemelkedően tanulságosak azok a művek, amelyek több költő tolmácsolásában, vagyis több változatban szólnak meg franciául (például a *Testvérek* című, kilenc különböző fordításban), s így tűnődésre késztetőn szemléltetik a fordítók egyéniségének és érzékenységének érvényesülését az átköltési folyamatban. Az angol gyűjteményben csupán egyetlen vers olvasható két fordításban, igaz, hogy ez épp a legfontosabb költői főmű, az *Egy mondat a zsarnokságról*...

E kétség nélkül reprezentatív francia és angol Illyés-kötetek kapcsán is fölvetődő számos elvi kérdésre nyilvánvalóan csak szervezett – s miként fentebb utaltam rá: fölöttébb kívánatos – kutatómunka eredményeinek ismeretében válaszolhatnánk kielégítőn. Bármint legyen is, annyi azért – akár saját tapasztalat alapján is – biztos állítható, hogy Illyés évtizedeiben Tihany jelzett hely volt Európa (és a világ) szellemi térképén. Ez pedig, ha egyelőre nem is lényegváltoztató fejlemény, azért a múltbéli „falhoz” képest mégis reménykeltő ígéret.